

Een literaire ontmanteling van het filosofische systeem

Gevraagd naar de invloed van hedendaagse filosofen op zijn werk, moet Samuel Beckett ooit hebben geantwoord: 'Ik lees nooit filosofen'. Op de vraag waarom niet, luidde het antwoord: 'Ik snap nooit iets van wat zij schrijven'. Kennelijk bestaat er in Becketts ogen tussen literatuur en filosofie een kloof, die hij in elk geval zelf niet van plan was te overbruggen. Anders ligt dat bij de critici, die zich doorgaans niet door dit soort uitspraken hebben laten ontmoedigen. Met de meest uiteenlopende contemporaine filosofische ideeën, van existentialisme tot postmodernisme, is Becketts werk de afgelopen decennia in verband gebracht.

De diversiteit der associaties suggereert echter dat een al te simpele filosofische interpretatie haar beperkingen kent. Ook wanneer men voorbij gaat aan de - provocerende - uitspraken van de auteur, zal het duidelijk zijn dat Becketts werk zich niet straffeloos laat reduceren tot illustratiemateriaal bij het een of andere filosofische gedachtengoed. Alle pogingen in die richting leiden onvermijdelijk tot een verschraling van wat dat werk ons te zeggen kan hebben - ook in filosofisch opzicht.

Het verschil tussen literatuur en filosofie wordt vaak gezocht in een verschil van instrumentarium. De schrijver werkt in de eerste plaats met zijn verbeelding, de filosoof met zijn verstand. Ook het object van de belangstelling is niet identiek: de filosoof streeft naar algemene waarheden, de schrijver exploreert concrete ervaringen. Met dit onderscheid in het achterhoofd speelt Milan Kundera (in *L'art du roman*) de 'verguisde erfenis van Cervantes' uit tegen de rationalistische traditie die sinds Descartes op de westerse beschaving zo'n krachtig stempel drukt. Het zijn volgens hem met name de romanschrijvers die de grote existentiële thema's uitdiepen, waar de filosofen met hun redelijke abstracties aan voorbij gaan.

Kundera's pleidooi is een interessante poging voor de literatuur een eigen plek op te eisen - naast en tegenover de filosofie. Maar wat die poging vooral zo interessant maakt, is dat zij onder meer met behulp van filosofische argumenten wordt ondernomen. Kundera keert de filosofie niet de rug toe; zijn hele analyse van de moderne tijd verraadt haar schatplichtigheid aan het denken van Husserl en Heidegger wier cultuurkritiek hij zonder veel reserve tot de zijne heeft gemaakt.

Bij Kundera hoeven we er niet aan te twijfelen dat hedendaagse filosofen op zijn werk invloed hebben uitgeoefend, al is het dan om juist het eigene van de literatuur beter te laten uitkomen. Dat lijkt te wijzen op een essentieel verschil met Beckett. Maar of dat werkelijk zo is, valt te betwijfelen. Becketts bekentenis nooit filosofen te lezen moet namelijk met een korreltje zout worden genomen, zoals iedereen weet die zijn werk kent. Beckett mag dan geen hedendaagse filosofen lezen, uit zijn romans en toneelstukken blijkt wél een meer dan oppervlakkige vertrouwdheid met diverse oudere filosofen.

In zijn eerste publicatie, het gedicht *Whoroscope*, wemelt het bijvoorbeeld van de verwijzingen naar de biografie van Descartes. Zijn belangwekkende essay over Proust bevat een interpretatie van *A la recherche du temps perdu* die zonder Schopenhauers esthetica ondenkbaar is. In *Murphy* en ook in sommige latere romans citeert Beckett met instemming de zeventiende-eeuwse occasionalist Geulincx. In *How it is* valt de naam van Malébranche en zijn filmscript *Film* begint met het bekende

dictum van Berkeley: *esse est percipi*.

Wat heeft de aanwezigheid van al deze filosofen te betekenen? Ook hier kan een op het eerste gezicht ontmoedigende uitspraak van Beckett zelf worden aangehaald. Aan een andere interviewer bekende hij immers, naar aanleiding van de verschillende wijsgerige ideeën die in zijn werk voorkomen: 'Ik neem geen standpunt in. Ik ben geïnteresseerd in de vorm van ideeën. Er is een prachtige zin bij Augustinus: 'Wanhoop niet, een van de dieven werd gered. Matig je niets aan, een van de dieven werd verdoemd'. Deze zin heeft een prachtige vorm. Het is de vorm die ertoe doet'.

Ontmoedigend is deze uitspraak echter alleen wanneer men erop uit is Becketts werk met een van de geciteerde ideeën te identificeren. Zodra men daarvan afziet, kan zij ook worden opgevat als een sleutel die verduidelijkt hoe de verhouding tussen literatuur en filosofie er bij hem uitziet. In Becketts literaire verbeelding vervult de filosofie een *formele* functie. In het klein, op het niveau van de zin, maar ook in het groot: het filosofisch gedachtegoed bepaalt voor een niet onbelangrijk deel de vorm van zijn raadselachtige literaire universum.

De esthetische opvattingen die Beckett in *Proust* verwoordt, maken duidelijk waarom dit zo is. Aan de hand van Proust en - via Proust - aan de hand van Schopenhauer maakt hij daar een onderscheid tussen de empirische verschijnselen, die een product zijn van de 'gewoonte', en de ware werkelijkheid ('het geheim, de essentie, de idee') waarmee de mens alleen op bijzondere momenten wordt geconfronteerd. De eerste behoren tot wat hij de 'verveling van het bestaan' noemt, de laatste tot het 'lijden van het zijn'. Alleen dit lijden biedt toegang tot de ware werkelijkheid en - daar komt het hier op aan - is als zodanig de 'voornaamste voorwaarde van de artistieke ervaring'.

Alle kunst die haar naam waardig is, beschouwt Beckett als een gevolg van de confrontatie met de werkelijkheid in haar ware, niet door de gewoonte vervormde gedaante. In feite bepaalt de metafysica (die haar kennis ontleent aan hetzelfde onderscheid tussen verschijnselen en werkelijkheid) bij hem de artistieke agenda. Zijn werk is geschreven, zoals een criticus het heeft genoemd, met een 'metafysische blik'. Vandaar de bruikbaarheid van filosofische ideeën. Maar alleen in formele zin, aangezien Beckett - anders dan de filosofen aan wie hij deze ideeën ontleent - niet geïnteresseerd is in de zekerheden waarin zij hun metafysische queeste laten uitmonden. Die zekerheden, aaneengesmeed tot een systeem van abstracte begrippen, behoren naar zijn opvatting juist tot het domein van de gewoonte.

Voor Beckett is de werkelijkheid die hij op het oog heeft, de meest volledige ontkenning van ieder systeem. Zijn personages mogen dat aan den lijve ondervinden. Ten prooi aan wisselende gradaties van verwarring, zoeken zij tussen de brokstukken van een ontmantelde metafysica vergeefs naar een houvast om in de confrontatie met de werkelijkheid stand te houden. Plaats, tijd en identiteit hebben daarbij elke vanzelfsprekendheid verloren. 'Waar nu? Wie nu? Wanneer nu?', vraagt de 'onbenoembare' verteller van *The unnamable* zich op de eerste bladzijde van zijn roman af en op de laatste bladzijde weet hij de antwoorden nog steeds niet.

Tussen begin en einde zijn wel allerlei mogelijkheden beproefd, hypothesen opgesteld, karakters verzonnen. Maar zonder blijvend resultaat. Telkens weet de

alomtegenwoordige, maar onpeilbare werkelijkheid de zekerheden die een moment opdoemen weer te ondermijnen. Alleen de woorden laten de verteller niet in de steek. Ten slotte bestaat hij nog uitsluitend in zijn taal, in een steeds hachelijker en pijnlijker wordend spreken, dat tot niets leidt maar waaraan evenmin een eind kan worden gemaakt. 'Je moet doorgaan, ik kan niet doorgaan, ik zal doorgaan', luiden de laatste woorden van het boek.

Kan men nu zeggen dat Beckett er in een boek als *The unnamable* in is geslaagd de werkelijkheid uit te drukken? Zo ja, dan zou dit een niet gering argument zijn om aan de literatuur de voorkeur te geven boven de filosofie, zoals Beckett ook daadwerkelijk doet. Voor hem leidt elk filosofisch begrip immers onvermijdelijk tot een verhulling van de werkelijkheid. In de literatuur is dat niet het geval. Maar daaruit volgt nog niet dat de literatuur die ongrijpbare werkelijkheid wèl in haar greep zou kunnen krijgen. Beckett realiseert zich maar al te goed dat ook de schrijver aangewezen blijft op de taal, die - net als de begrippen van de filosoof - een functie is van de gewoonte.

Desondanks heeft de literatuur volgens hem iets essentieels voor op de filosofie. Zij zal nooit in staat zijn de werkelijkheid als een object uit te drukken, maar doordat zij niet - zoals de filosofie - afhankelijk is van abstracte begrippen, kan zij wèl in de woorden de confrontatie met de werkelijkheid belichamen, als een concrete ervaring. En dat is wat Beckett in *The unnamable* en in zijn latere teksten beoogt, indachtig wat hij ooit schreef over Joyce: 'Zijn schrijven gaat niet over iets; het is dat iets zelf'. Niet anders is de situatie in *The unnamable*. Het radeloze spreken van de 'onbenoembare' verteller gaat niet over de werkelijkheid; het valt ermee samen, omdat - dank zij het ontbreken van de gewoonte - het 'normale' onderscheid tussen subject en object alle betekenis heeft verloren.

Ook bij Beckett bepaalt de mogelijkheid tot exploratie van concrete existentiële ervaringen het verschil tussen literatuur en filosofie, net als bij Kundera. Maar in tegenstelling tot Kundera (en bijna alle andere romanschrijvers) zoekt Beckett deze ervaringen niet in een gebied dat de filosofie links laat liggen. De ervaringen die hij exploreert spelen zich juist af in het brandpunt van de filosofische belangstelling, gesitueerd als ze zijn in de ideële ruimte die de metafysische blik heeft ontsloten. Dáár vertellen zijn personages hun verhaal, zonder zekerheden, met een falende logica, verstoken van de troost van de scepsis. Hun ervaring gaat aan elke metafysica vooraf en hun taal raakt aan het onzegbare, het radicaal 'andere', waardoor ook zoveel moderne filosofie wordt geobsedeerd.

De filosofen doen er daarom goed aan Beckett niet met gelijke munt te betalen en zijn werk zorgvuldig te bestuderen. Want zoals menigeen inmiddels tot zijn voordeel heeft ontdekt: het biedt de filosofie heel wat meer dan sommige uitspraken van de schrijver doen vermoeden.

(*Filosofie Magazine*, Jrg.2, nr.6, juli/augustus 1993)